

The Thematic Classification of Proverbs and Ironies in Selected Novels of Mahmoud Dowlatabadi: The Case of *Kelidar*, *Missing Salouch*, and *The Passed Days of Old People*

**Rajabali Salahi¹, Ali Tasnimi^{*2}, Mehیار Alavi Moghaddam³,
Mahmoud Firouzi Moghaddam⁴**

Received: 16/02/2022

Accepted: 19/02/2022

* Corresponding Author's E-mail:
a.tasnimi@hsu.ac.ir

Introduction

Oral folk literature is one of the main categories of folklore which include lyrics, lullaby, puzzle, stories, myths, similes, ironies, and proverbs. Oral literature is taken from the ethnic culture which is transferred generation to generation so that the beliefs, customs, ethics, ideas, imaginations and the lifestyle of the people could be kept alive. Proverbs and ironies are important aspects of folk culture and a reliable source for understanding the culture of a people. Proverbs

1. PhD Candidate of Persian Language and Literature, Torbat Heydariyeh Branch of Islamic Azad University, Torbat Heydariyeh, Iran

<http://www.orcid.org/0000-0002-9722-8161>

2. Lecturer of Persian Language and Literature Department, Torbat Heydariyeh Branch, Islamic Azad University, Torbat Heydariyeh, Iran

<http://www.orcid.org/0000-0002-8582-0635>

3. Associate Professor of Persian Language and Literature, Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Iran

<http://www.orcid.org/0000-0001-5850-8657>

4. Assistant Professor of Persian Language and Literature, Torbat Heydariyeh Branch of Islamic Azad University, Torbat Heydariyeh, Iran

<http://www.orcid.org/0000-0002-0705-2482>

should be considered as a link between the official and oral literature since many literary features such as rhythm and rhyme, metaphor, simile, and brevity could be found there. The literary devices, accordingly, are evident in Dowlatabadi's works. He believes that art cannot happen without imagination. This is one of the features of his works.

Aims and research questions

Among the contemporary authors, Mahmoud Dowlatabadi is a skilled one familiar with the folk and local expressions of Khorasan, most of which could be observed in *Kelidar*, *Missing Salouch*, and *The passed days of old people*. The author has employed the aesthetic capacity of literary devices in order to present his thoughts and improve the quality of his narration. Therefore, analyzing the content of ironies and proverbs in Mahmoud Dowlatabadi's works could be helpful in understanding his ideas. This study, however, aims to present a thematic classification of such literary devices in selected novels of Dowlatabadi. In other words, the research questions are: what functions do proverbs and ironies play in Mahmoud Dowlatabadi's novels? What thematic classifications could be extracted in these novels?

Discussion

Mahmoud Dowlatabadi pays particular attention to the common people's culture. He tries to represent different aspects of low-class people, particularly their customs and traditions. In fact, the realistic atmosphere in the novels makes the reader sympathize with the characters. Proverbs and ironies in *Kelidar*, *Missing Salouch*, and *The*

passed days of old people follow the same line. It could be stated that his novels function like an encyclopedia in which one can find much information about customs, traditions and, lifestyles of the rural areas and small cities. In addition, analyzing the geographical and environmental aspects of these people, and their social, ethnic, and local features could be a significant point as well. Although Mahmoud Dowlatabadi tries to keep his language simple without much linguistic complexity, this does not mean that he does not employ rich language. Unlike other novelists of his time who attempted to write in simple language, he has distanced himself from their vocabulary and structures, turning to the poetic language. He has been creative in the themes imbedded in *Kelidar*. In this respect, the employment of purposeful ironies and proverbs has a direct impact on representing his thoughts and ideas.

One of the approaches this writer uses in terms of proverbs and ironies is to represent and describe partly the social and cultural aspects of the traditional society. Through a critical perspective, he has employed an indirect method to write his descriptions. He has identified the social and cultural weaknesses of the society to be represented in his novels and characters playing their role in different settings, so that his critical ideas could be transferred to the readers. It goes without saying that he has not merely employed proverbs and ironies for this purpose, but they have been the main devices as they can transfer important and deep themes in a short possible time. He has imbedded a huge part of his ideas in his novels and has critically analyzed different parts of society, politics, culture, ethics, among others. If the author did not use proverbs and ironies in transferring the themes, the aims of the story would not be understandable for the

reader easily, making them confused. Therefore, He tries to meticulously put the proverbs and ironies in use within the story lines.

Conclusion

This study analyzed the content of the proverbs and ironies in *Kelidar*, *Missing Salouch*, and *The passed days of old people*. The findings indicated that the religious and ideological concepts are prevalent in these works since such folk concepts are common among the lower classes of the society. The characters of the novels are usually chosen from these classes and the employment of the religious elements in proverbs and ironies could make the characters more real. Irony is one of the literary devices that Dowlatatabadi uses the most. In addition, one can detect certain changes in the proverbs and ironies as the author was under the influence of the Sabzevari accent, though without much change in the meaning. The themes are nonconformity with the cruel ruler, cruelty and murder of the security officials, the government's attempt to keep the status quo with regards to the relationship between the master and slave, the dark political atmosphere, and political unwilling of the people. Studying the novels, one could extract 350 proverbs and ironies, in that, 200 were proverbs and 150 ironies.

دوماهنامه فرهنگ و ادبیات عامه

سال ۱۰، شماره ۴۳، فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۱

مقاله پژوهشی

DOR: 20.1001.1.23454466.1401.10.43.3.6

طبقه‌بندی درون‌مایه‌ای ضرب‌المثل‌ها و کنایات عامیانه در رمان‌های

برگزیده محمود دولت‌آبادی

(مطالعه موردی: کلیدر، جای خالی سلوچ و روزگار سپری‌شده مردم سالخورده)

رجبعلی صلاحی^۱، علی تسنیمی^{۲*}، مهیار علوی مقدم^۳، محمود فیروزی مقدم^۴

(دریافت: ۱۴۰۰/۰۹/۱۵ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۳۰)

چکیده

محمود دولت‌آبادی با کاربرد شگردهای متنوع ادبی و با بهره‌گیری از ظرفیت‌های فرهنگ عامه از جمله ضرب‌المثل و کنایه بر غنای آثار داستانی خود به‌ویژه در رمان‌های کلیدر، جای خالی سلوچ و روزگار سپری‌شده مردم سالخورده افزوده و این رمان‌ها را در نگاه مخاطب، جذاب‌تر کرده است. در پژوهش حاضر با روش توصیفی - تحلیلی، طبقه‌بندی درون‌مایه‌ای و محتوایی

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، واحد تربت حیدریه، دانشگاه آزاد اسلامی، تربت حیدریه، ایران

<https://orcid.org/0000-0002-9722-8161>

۲. عضو مدعو گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد تربت حیدریه، دانشگاه آزاد اسلامی، تربت حیدریه، ایران
(نویسنده مسئول)

* a.tasnimi@hsu.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0002-8582-0635>

۳. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران

<https://orcid.org/0000-0001-5850-8657>

۴. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد تربت حیدریه، دانشگاه آزاد اسلامی، تربت حیدریه، ایران

<https://orcid.org/0000-0002-0705-2482>

از ضرب‌المثل‌ها و کنایات به‌کار رفته در رمان‌های مذکور به‌دست داده شده و نقش این گونه‌های ادبی عامیانه در بازنمایی اندیشه‌های محمود دولت‌آبادی کاویده شده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که ضرب‌المثل‌ها و کنایه‌ها در این رمان‌ها دارای درون‌مایه‌های «اجتماعی و فرهنگی»، «سیاسی» و «اخلاقی و تعلیمی» هستند و با زمینه‌های زیبایی‌شناسی متن درآمیخته‌اند. همچنین، این گونه‌های ادبی عامیانه، دارای درون‌مایه‌های دینی و ایدئولوژیک است و این گونه‌ها، در سبک زندگی مردم عادی جامعه بازتاب دارد و در رمان‌های برگزیده محمود دولت‌آبادی به‌گسترده‌گی دیده می‌شود.

واژه‌های کلیدی: محمود دولت‌آبادی، رمان‌های برگزیده، فرهنگ عامه، ضرب‌المثل، کنایه، طبقه‌بندی.

۱. مقدمه

ادب شفاهی عامه از شاخه‌های مهم دانش عوام یا فولکلور به‌شمار می‌رود که شامل مجموعه‌ای عظیم از ترانه‌ها، لالایی‌ها، چیستان‌ها، قصه‌ها، اساطیر، مثل‌ها، کنایه‌ها و ضرب‌المثل‌ها می‌شود. ادب شفاهی برگرفته از فرهنگ قومی است که از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌شود تا باورها، معتقدات، آداب و رسوم، اخلاق و اندیشه‌ها، تخیلات و در یک کلام زندگی آنان را بازتاب دهد (ذوالفقاری، ۱۳۹۲، ص. ۲).

ضرب‌المثل‌ها و کنایه‌ها یکی از شاخه‌های بسیار مهم فرهنگ عوام و سند معتبری برای شناخت فرهنگ مردم هر سرزمین هستند. ضرب‌المثل را باید نقطه اتصال ادب رسمی با ادب شفاهی دانست، زیرا همه ویژگی‌های ادبی از قبیل وزن و آهنگ، صور خیال، استعاره و تشبیه، ایجاز و اختصار در مثل دیده می‌شود. نکته‌ای که در مطالعه آثار دولت‌آبادی ذهن خواننده را به خود مشغول می‌کند، جنبه خیال‌پردازانه آن است. او معتقد است: «هنر بدون تخیل ممکن نیست» (چهل‌تن، ۱۳۸۰، ص. ۲۵۹). از ویژگی‌های برجسته آثار او غلبه جنبه خیال‌پردازانه و شاعرانه است. گویی وی در مرز واقعیت و

خیال، تخیل را برگزیده و چیرگی خیال بر واقعیت به‌وضوح به‌چشم می‌خورد. به همین دلیل است که رضا براهنی درمورد درخشان‌ترین اثر او یعنی کلیدر چنین می‌نویسد: «کلیدر حماسه‌ای با تصاویر پربار شعری در جامه‌نثر است» (براهنی، ۱۳۸۰، ص. ۲۰۰۳). ذهن خیال‌اندیش و بارور دولت‌آبادی از کنار یک مفهوم به‌سادگی عبور نمی‌کند و تا یک مضمون را از زوایای گوناگون در مقابل دیدگان مخاطب بر پرده نمایش نشاناند، آرام و قرار نمی‌گیرد. این است شگرد برجسته او که در بهره‌گیری از کنایه و مثل از دیگر نویسندگان وی را برجسته کرده است. عنصر ادبی ضرب‌المثل زمانی به‌کار می‌رود که گوینده قصد دارد برای مدعای خود حجتی بیاورد تا بر گفته‌های خویش مهر تأییدی بزند (تمیم‌داری، ۱۳۹۰، ص. ۷۸) و آن را در نگاه مخاطب، متقن و باورپذیر جلوه دهد. بنابراین، فلسفه اصلی کاربست ضرب‌المثل، ایجاد حس رضایت در مخاطب در ارتباط با موضوعی خاص است.

کنایه‌ها نیز سخنان رمزداری هستند که در لایه‌های زیرین هر یک، معنای عمیقی وجود دارد. چنان‌که در تعریف آن آورده‌اند: «کنایه جمله یا ترکیبی است که مراد گوینده معنای ظاهری آن نباشد، اما قرینه صارفه‌ای هم که ما را از معنای ظاهری، متوجه معنای باطنی کند، وجود نداشته باشد» (شمیسا، ۱۳۹۰، ص. ۲۷۹). کنایه در ابتدا بین دو نفر یا دو گروه به‌وجود می‌آید و به‌تدریج در میان گروه‌های دیگر جامعه رواج می‌یابد. به هر حال، در فرهنگ هر خانواده، قبیله و ملتی کنایه‌های خاصی است که دریافت مدلول آن‌ها در گرو آشنایی با فرهنگ آن افراد یا آشنایی با زمینه و علت پیدایش آن کنایه‌هاست (همان، ص. ۲۹۰).

با این پیش‌شرط امکان عدم درک صحیح از برخی کنایه‌ها و بروز نوعی گسست معنایی در متن تولیدی وجود دارد، زیرا به‌دلیل عدم تجربه‌های فرهنگی مشابه در بعضی از موارد، بین گوینده و شنونده درک یک‌سانی از مفهوم برخی کنایه‌ها وجود ندارد.

جنبه‌های خیال‌انگیز آثار دولت‌آبادی زمانی به اوج خود می‌رسد که به قول خودش «در حالت وجد و خلسه» قرار می‌گیرد (چهل‌تن، ۱۳۸۰، ص. ۱۸۳). بدین روی قلم افسارگسیخته دولت‌آبادی به سوی وادی خیال و بهره‌گیری از کنایه و مثل در حال تاختن است و این ویژگی برجسته و منحصر به فردی است که از دیگر نویسندگان متمایز شده است.

یکی از ویژگی‌های ادبیات عامه، تعدد روایات است که تأثیر آن در ارتباط با ضرب‌المثل و کنایه هم دیده می‌شود. بررسی ضرب‌المثل‌ها و کنایه‌ها در پی بردن به فضای فکری، فرهنگی و رفتاری سرزمین‌های مختلف اثری مطلوب دارد. امثال طی هزاران سال در میان اقوام مختلف جهان شکفته و نشر یافته و در هر کشور برحسب اختصاصات قومی، فرهنگ، آداب و سنن، مذهب و حتی وضع جغرافیایی و سیاسی آن کشور، ویژگی‌های خاصی پیدا کرده‌اند (شکورزاده، ۱۳۷۲، ص. ۷).

شمه‌ای از بافت فرهنگی مردم فارغ از طبقه‌های اجتماعی آن‌ها در لایه‌های زیرین و روساخت کنایه‌ها و ضرب‌المثل‌ها دیده می‌شود.

۱-۱. بیان مسئله، پرسش‌ها و روش تحقیق

در بین نویسندگان معاصر، محمود دولت‌آبادی از جمله نویسندگانی است که با مهارت و استادی تمام از ظرفیت‌های رسانه‌ای امثال، اصطلاحات عامه و کنایه‌های بومی (منطقه خراسان) برای انتقال افکار خود به مخاطبان بهره برده است. از این حیث، رمان‌های کلیدر، جای خالی سلوچ و روزگار سپری‌شده مردم سالخورده برجسته‌تر هستند. نویسنده علاوه بر قابلیت‌های زیبایی‌شناسانه این عناصر ادبی، از آن برای بازنمایی بخشی از اندیشه‌های خود و تقویت فرایند بازگویی روایت استفاده کرده

طبقه‌بندی درون‌مایه‌ای ضرب‌المثل‌ها و... رجبعلی صلاحی و همکاران

است. بنابراین، بررسی محتوای کنایه‌ها و ضرب‌المثل‌ها در آثار داستانی محمود دولت‌آبادی اهمیت ویژه‌ای در پی بردن به خط سیر فکری او دارد.

هدف و مسئله اصلی این پژوهش، واکاوی طبقه‌بندی درون‌مایه‌ای این گونه‌های ادبیات عامه در رمان‌های برگزیده محمود دولت‌آبادی و در پی پاسخ به این پرسش‌هاست که ضرب‌المثل و کنایه در رمان‌های برگزیده محمود دولت‌آبادی چه کارکردهایی دارند؟ و چه طبقه‌بندی درون‌مایه‌ای از این گونه‌های ادبیات عامه در رمان‌های برگزیده محمود دولت‌آبادی به‌دست داد؟

پژوهش حاضر با تکیه بر روش توصیفی - تحلیلی و با استناد به منابع کتابخانه‌ای تدوین شده است. جامعه آماری تحقیق، رمان‌های کلیدر، جای خالی سلوچ و روزگار سپری‌شده مردم سالخورده و مطالعه موردی نمونه‌ها، شماری از ضرب‌المثل‌ها و کنایه‌های به‌کار رفته است. روش گردآوری اطلاعات به‌صورت کتابخانه‌ای، روش تحلیل داده‌ها به‌صورت کیفی و روش استدلالی، روش استقرایی (ازجزء به کل) است.

۱-۲. پیشینه تحقیق

دولت‌آبادی از چهره‌های شاخص در عرصه داستان‌نویسی فارسی معاصر است. ازاین‌رو، تحقیقات بسیاری در ارتباط با آثار او صورت گرفته است. اسدی (۱۳۹۴) در پایان‌نامه خود به بررسی و تحلیل فرهنگ عامه در رمان‌های کلیدر، جای خالی سلوچ و روزگار سپری‌شده مردم سالخورده پرداخته است. در این تحقیق، به محتوای ضرب‌المثل‌ها و کنایه‌ها و نیز کارکرد آن در آثار مذکور اشاره مبسوطی نشده است. همچنین، داوودبیگی و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله‌ای به بررسی و طبقه‌بندی مثل‌ها براساس معیارهایی چون: خلق و ابداع، ساختار، معنا، مقصود، لحن و ریشه در جلدهای

سوم و چهارم کلیدر پرداخته‌اند که با دسته‌بندی‌های صورت‌گرفته در این پژوهش تفاوت دارد.

باوجود پژوهش‌های ذکرشده، تاکنون به نقش دو عنصر ضرب‌المثل و کنایه در رمان‌های دولت‌آبادی اشاره‌ای نشده و طبقه‌بندی مدوئی از درون‌مایه‌های این گونه‌های ادبیات عامه صورت نگرفته است. ازاین‌رو، تحقیق حاضر برای نخستین‌بار به این خلأ تحقیقاتی می‌پردازد و مسبوق به سابقه نیست.

۲. بحث اصلی

محمود دولت‌آبادی در داستان‌های خود به فرهنگ مردم معمولی جامعه توجه کرده است. او ابعاد متنوعی از زندگی قشرهای سطح پایین جامعه را در آثار خود انعکاس داده و به آیین‌ها و باورهای این گروه پرداخته است. درواقع، فضای رئالیستی شکل‌گرفته در نوشته‌های محمود دولت‌آبادی ایجاب می‌کند که او از مصداق‌های عینی و زندگی شخصیت‌های معمولی داستان‌ها بهره‌برداری کند تا مخاطب ارتباطی ژرف و دوسویه با آثار خلق‌شده برقرار کند. ضرب‌المثل‌ها و کنایه‌هایی که در رمان‌های کلیدر، جای خالی سلوچ و روزگار سپری‌شده مردم سالخورده بازتاب دارد، در راستای تحقق این اهداف نویسنده به‌کار گرفته شده است. به این اعتبار بدیهی است که «رمان‌های او همچون دایرةالمعارفی از همه چیز باشد، سرشار از اطلاعاتی دربارهٔ آداب، رسوم، سنت‌ها و کیفیت زندگی مردم دهات و شهرستان‌های کوچک. همچنین، بررسی خصوصیات جغرافیایی و اقلیمی محیط زیست مردم دهات و خصلت‌های اجتماعی و قومی و محلی» (میرصادقی، ۱۳۶۰، صص. ۶۷۷-۶۷۸). اگرچه محمود دولت‌آبادی سعی می‌کند کلام خود را تاحد امکان ساده و به دور از تعقیدهای لفظی و معنایی بازگو کند، ولی این مهم او را از غنی کردن سخن باز نداشته است. او برخلاف رسم رایج

طبقه‌بندی درون‌مایه‌ای ضرب‌المثل‌ها و... رجبعلی صلاحی و همکاران

رمان‌نویسان آن دوران که به ساده‌نویسی تمایل داشتند، «از دیدگاه سبک نگارش و به‌کارگیری واژه‌ها و ترکیب‌های دستوری از آن‌ها فاصله می‌گیرد و به زبان شاعرانه‌تر روی می‌آورد و با تغییر در زبان نوشتار رمان، در انتخاب مضامین به ابتکاراتی دست می‌زند که کلیدر آیینۀ تمام‌نمای آن است» (شهپرادی، ۱۳۸۲، ص. ۷). در این رابطه، استفاده هدفمند از کنایات و ضرب‌المثل‌های فراگیر و بومی در بازنمایی اندیشه‌های محمود دولت‌آبادی اثری مطلوب و مستقیم داشته است. او با کاربست این گونه‌های ادبیات عامه، بخشی از منظومۀ فکری خود را در رمان‌های مذکور شرح داده و بخشی از ساختار جامعه، سیاست، فرهنگ، اخلاق و ... را با نگاهی نقادانه کاویده است. اگر چنانچه نویسنده از مثل و کنایه بهره نمی‌گرفت چه‌بسا مفاهیم مطرح‌شده قابل هضم نبود و خواننده پی به اصل مطلب نمی‌برد و دچار کج‌فهمی‌ها می‌شد. بنابراین، دولت‌آبادی با ذهن خلّاق به موقع و به‌جا از ضرب‌المثل و کنایه در لابه‌لای داستان‌ها و رویدادها استفاده کرده است. در ادامه، محتوای اصلی این عناصر برای آگاهی از بخشی از خطّ سیر فکری نویسنده بررسی و تحلیل می‌شود.

۲-۱. طبقه‌بندی ضرب‌المثل‌ها و کنایات با رویکرد «اجتماعی و فرهنگی»

یکی از رویکردهای اصلی محمود دولت‌آبادی به ظرفیت‌های ضرب‌المثل و کنایه، بازنمایی و تشریح بخشی از مسائل اجتماعی و فرهنگی جامعه عمده‌تأ سنی ایرانی بوده است. او با نگاهی انتقادی و البته با اتخاذ روش‌های غیرمستقیم به تشریح رویکردهای انتقادی خود پرداخته است. نویسنده با شناسایی نقاط ضعف شاخصه‌های فرهنگی و اجتماعی آن را در رمان‌ها بازتاب داده و با خلق شخصیت‌های گوناگون و قرار دادن آن‌ها در موقعیت‌های مختلف، موفق به تبیین افکار نقادانه خویش شده است. طبیعتاً او صرفاً از ضرب‌المثل و کنایه برای تحقق این هدف استفاده نکرده است، ولی این عناصر

یکی از ابزارهای اصلی نویسنده بوده است، به‌ویژه آنکه ضرب‌المثل و کنایه مفاهیم مهم و عمیق را در کوتاه‌ترین زمان به مخاطب انتقال می‌دهند.

یکی از سویه‌های فرهنگی و اجتماعی در آثار محمود دولت‌آبادی، نگاه ابزاری مردان به زنان است. استفاده از عبارت «آب از آب تکان نخوردن» در رمان جای خالی سلوچ، نگرش نادرست برخی از مردان را بازنمایی کرده است. در بخشی از رمان، یکی از شخصیت‌های مرد از موضعی برتر، بی‌نیاز بودن و عدم وابستگی خود به جنس مؤنث را با بیانی تحقیرآمیز شرح می‌دهد: «بگذار برود. گور پدرش. آب هم از آب تکان نمی‌خورد. مگر کم هستند زن‌های بی‌شوی؟» (دولت‌آبادی، ۱۳۹۱، ص. ۲۷). این طرز بیان نشان از عدم درک مطلوب مردان نسبت به زنان در بین عوام اجتماع و فلسفه وجودی جنس مؤنث و نقش آن در رشد و تعالی شخصیت مردان دارد. موضوعی که با عنایت به کنایات و ضرب‌المثل‌ها در آثار دولت‌آبادی قابل‌بررسی است، نگاه عوام به زن و مرد است. به‌کارگیری اصطلاح «تشت کسی از بام افتادن» در ارتباط با شخصیت «ملیحه» در رمان روزگار سپری شده مردم سالخورده، بازنماینده این طرز فکر و ضعف فرهنگی در جامعه ایرانی است. درباره پیدایی این اصطلاح آمده است: «ظاهراً رسم بوده است برای رسوا کردن عروسی که باکره از آب در نمی‌آمده [است]، تشت جهازی او را از بام به حیاط پرتاب کنند» (شاملو، ۱۳۵۷، ص. ۶۴۴). محمود دولت‌آبادی بیان می‌کند که ارتباطی خارج از عرف میان ملیحه و پسر همسایه (سامون) شکل می‌گیرد که پس از آشکار شدن آن، دختر رسوا می‌شود و از سوی هژمونی خشن و یک‌سونگر مردانه مورد سرزنش و غضب قرار می‌گیرد: «گفت و کردار ملیحه در همان عالم کودکی ذهن سامون را متوجه جاذبه‌های زنانه او کرده بود و دیری نپایید ... شاید یکی دو سال بعد از شروع همسایگی عبدوس‌ها که تشت رسوایی ملیحه از بام پایین افتاد» (دولت‌آبادی، ۱۳۸۶، ج. ۱/ ص. ۵۲۴).

طبقه‌بندی درون‌مایه‌ای ضرب‌المثل‌ها و... رجبعلی صلاحی و همکاران

چاپلوسی و تملق از جمله ویژگی‌های منفی جامعه است که معمولاً بیانگر ضعف‌های عمیق در لایه‌های گوناگون اجتماعی است. اگر این ویژگی موردپسند نهادهای صاحب قدرت باشد، فراگیری آن شدت بیشتری پیدا می‌کند و بخش بزرگی از اعضای جامعه را برای تأمین خواسته‌های خود به این سمت و سو می‌کشاند. دولت‌آبادی در رمان روزگار سپری‌شده مردم سالخورده با به‌کار بردن عبارت «بادمجان دور قاب‌چین»، این موضوع را بازتاب داده است. این اصطلاح برای کسی به‌کار می‌رود که «از راه چاپلوسی و غلو در خوش‌خدمتی، می‌کوشد موردتوجه قرار بگیرد» (شاملو، ۱۳۵۷، ص. ۲۰۰). دولت‌آبادی از رفتارهای دوگانه و مزورانه گروهی از افراد سخن می‌گوید که برای جلب رضایت حکومت و رسیدن به اهداف خویش، از روی عدم صداقت رفتار می‌کنند و هیچ معیار ثابت و مشخصی در برخورد با مسائل گوناگون ندارند. در مقابل، از فردی یاد می‌شود که سعی دارد برای بی‌اعتبار کردن این ضدفرهنگ تلاش کند و منافع چنین افرادی را از بین ببرد: «اول آدم می‌فرستد رد دکتر اغیا که تمام‌وقت در اختیار خانواده حکومتی باشد و خاله‌زنک‌های حکیمه‌باشی و بادمجان دور قاب‌چین را از در بیرون می‌کند» (دولت‌آبادی، ۱۳۸۶، ج. ۱/ص. ۹۵).

شرح مناسبات بینافردی نامطلوب یکی از بن‌مایه‌های آثار داستانی دولت‌آبادی است. او به شیوه‌های گوناگون از جمله استفاده از کنایه، این مفهوم را بازنمایی کرده است. کاربست عبارت «سایه کسی را با تیر زدن» به معنی «نهایت دشمنی با کسی» (دهخدا، ۱۳۷۴، ذیل مدخل)، به صورت تلویحی و ضمنی، فضای نامطلوب حاکم بر جامعه و اعضای آن را شرح می‌دهد و مشکلاتی را که طبقات گوناگون جامعه به‌ویژه طبقات عامه با آن مواجه هستند، تبیین می‌کند. در رمان کلیدر، با خانواده‌ای مواجه هستیم که مناسبات سردی میان اعضای آن وجود دارد و سازش و محبت، رنگ باخته است.

بلقیس و زیور روی خوش به هم نشان نمی‌دهند و دشمنی عمیقی میان آن دو حاکم است. دولت‌آبادی با کاربست این عبارت کنایی، کیفیت مناسبات درون‌گروهی را به خوبی تشریح کرده است: «زیور و بلقیس این روزها سایه یکدیگر را با تیر می‌زدند و دل خوشی از همدیگر نداشتند» (دولت‌آبادی، ۱۳۸۴، ج. ۱/ص. ۱۱۷).

در جامعه‌ای که قانون وجود نداشته باشد، مناسبات میان افراد براساس قدرت تعیین می‌شود. به این معنا که هر اندازه توان جسمانی، نفوذ سیاسی و ... فردی بیشتر باشد، امکان غلبه او بر دیگران افزایش پیدا می‌کند. طبیعتاً در چنین شرایطی، جامعه از معیارهای آرمانی و مطلوب فاصله می‌گیرد و شرایط نامطلوبی ایجاد می‌شود. دولت‌آبادی در رمان کلیدر، گفتمان قانون‌گریز برخی شخصیت‌ها را با ذکر عبارت «صابون به جامه کسی خوردن» بازنمایی کرده است. دهخدا در توضیح این عبارت کنایی آورده است: «زیان و آسیب به کسی رسیدن» (دهخدا، ۱۳۷۴، ذیل مدخل). همچنین، امینی در این باره آورده است: «ضرر یا آزارش به ما رسیده است. از بدی او ما هم بی‌نصیب نمانده‌ایم» (امینی، ۱۳۸۹، ص. ۴۵۲). در رمان کلیدر، یکی از نوچه‌های گل محمد با زبان تهدید با مخاطبان خود — که عمدتاً کشاورزان بی‌دفاع هستند — صحبت می‌کند و از آن‌ها باج‌خواهی می‌کند: «می‌توانیم به گردنش بار کنیم که اگر نمی‌خواهد صابونمان به جامه‌اش بخورد، سر هر فصل سهمیه گل محمدها را بار کند و بیاورد قلعه میدان!» (دولت‌آبادی، ۱۳۸۴، ج. ۸/ص. ۱۹۲۲).

فقر و نبود امکانات رفاهی برای همه آحاد جامعه یکی از انتقادهایی است که در داستان‌های دولت‌آبادی دیده می‌شود. نمود برجسته «من» اجتماعی در این آثار بیانگر حس مسئولیت‌پذیری نویسنده و باور به رسالت اجتماعی ادبیات است. او شرایط نامطلوب زیستی مردم را از نزدیک می‌بیند و لمس می‌کند. در نتیجه، تلاش او بر این

طبقه‌بندی درون‌مایه‌ای ضرب‌المثل‌ها و... رجبعلی صلاحی و همکاران

است تا آن را در رمان‌های گوناگون بازتاب دهد. عبارت «یک پا کفش، یک پا گیوه» به معنی «درنهایت فقر و نیازمندی» (دهخدا، ۱۳۷۴، ذیل مدخل) بازنماینده این رویکرد است. البته، دولت‌آبادی مثل یادشده را با اندک تغییری به‌کار برده که بیانگر تأثیرپذیری او از گویش بومی منطقه سبزوار است. این تغییر ظاهری هیچ تغییری را در مقوله معنایی ایجاد نکرده است. نویسنده در رمان *روزگار سپری‌شده* مردم *سالخورده* شرایط کودکی مدرسه‌ای را توصیف می‌کند که به‌دلیل عدم تمکن مالی خانواده قادر به پوشیدن لباس‌هایی یکدست نیست و باید البسه کهنه پدرش را بر تن کند: «من شاگرد اول کلاس خودم در دبیرستان شهر خودمان بودم. یک لنگه‌ام کفش و یک لنگه‌ام گیوه بود و رخت‌های کهنه بابام را پوشیده بودم» (دولت‌آبادی، ۱۳۸۶، ج. ۳/ص. ۵۳۲).

وجود افراد ناسالم و کلاهبردار در جامعه باعث ازبین رفتن اعتماد عمومی می‌شود و مردم را نسبت به یکدیگر بی‌اعتماد می‌کند. برآیند این وضعیت، گسست‌های بینافردی و گروهی است که شرایط نامطلوبی را به‌وجود می‌آورد. دولت‌آبادی یکی از گروه‌های جامعه یعنی کاسبان را سوژه خود در رمان *روزگار سپری‌شده* مردم *سالخورده* قرار می‌دهد و با ذکر عبارت کنایی «مار خوردن و افعی شدن» به معنی «ورزیده شدن در حقه‌بازی و دسیسه‌کاری و کارهای زشت» (امینی، ۱۳۸۹، ص. ۵۸۴)، این موضوع اجتماعی را بهتر بازنمایی می‌کند: «اهالی شهر، مخصوصاً کاسب جماعت، مار خورده و افعی شده بودند» (دولت‌آبادی، ۱۳۸۶، ج. ۱/ص. ۴۹۵).

عدم تقسیم درست ثروت در میان جامعه یکی از بحران‌های اصلی در جامعه ایرانی است. این موضوع باعث ایجاد تنش‌ها و آسیب‌های فردی و اجتماعی بسیاری شده است. عبارت «وعدۀ سرِ خرمن دادن» که در رمان *روزگار سپری‌شده* مردم *سالخورده* انعکاس پیدا کرده است، این مفهوم را تشریح می‌کند. دولت‌آبادی اعتراضات زنی را

بیان می‌کند که از درآمد اندک همسر خود ناراضی است. با وجود کار دشوار و طولانی این فرد، حق‌الزحمه‌ای که به‌دست می‌آورد، برای تأمین مایحتاج زندگی‌اش کافی نیست. نویسنده با اشاره به دغدغه‌های مالی این خانواده، شرایط نامطلوب بسیاری از خانواده‌های ایرانی را بازگو کرده است: «مادر می‌غرید که این هم شد کار؟ صبح تا الای غروب به ماهی صد و پنجاه تومن! آن‌هم وعده سر خرمن. هنر دیگر چه جور شغلی است؟!» (همان، ج. ۳/ص. ۳۵۳).

یکی از عوامل اصلی در پیدایی این بحران، سیستم نادرست کشاورزی است که براساس نظام ارباب - رعیتی بنا شده و به‌دلیل منافع گزاف مالی که برای حاکمیت و زمین‌داران بزرگ دارد، موانع بسیاری بر سر اصلاح آن قرار می‌گیرد. در این نظام شاهد بی‌عدالتی‌ها و تبعیض‌های عمیق اقتصادی هستیم، زیرا علی‌رغم تلاش و کار بسیار دهقانان، بهره اصلی محصولات نصیب ارباب می‌شود. این کاستی اجتماعی از دید دولت‌آبادی مغفول نمانده است. او در رمان کلیدر، با ذکر عبارت «کفگیر به ته دیگ خوردن»، کیفیت زندگی مردمی را توصیف می‌کند که میانه زمستان آه در بساط ندارند و اندوخته مالی آن‌ها به اتمام می‌رسد: «این رعیت‌ها را می‌بینی؟ هر سال زمستان، درست میانه زمستان کفگیرشان به ته دیگ می‌خورد» (دولت‌آبادی، ۱۳۸۴، ج. ۲/ص. ۵۲۷). همچنین، در رمان روزگار سپری‌شده مردم سالخورده به کودکانی اشاره شده است که از سوی خانواده‌ها به کار اجباری فرستاده می‌شوند تا در تأمین بخشی از نیازهای اقتصادی خانواده شریک باشند. نویسنده بیان می‌کند که کارهایی از این دست از روی ناچاری و به‌دلیل کاستی‌های مالی صورت می‌گیرد. بنابراین، کودکان بسیاری به دلیل نبود سیستم درست اقتصادی و عدم تقسیم عادلانه ثروت در جامعه ایرانی قربانی می‌شوند و درک درستی از دوران کودکی خود به‌دست نمی‌آورند، زیرا همواره در

طبقه‌بندی درون‌مایه‌ای ضرب‌المثل‌ها و... رجبعلی صلاحی و همکاران

محیط کار حضور پیدا می‌کنند: «تو یک بُجُل بچه‌ای پسر جان! آخر بابای تو چطور دلش می‌آید تو را بفرستد رد آن‌جور کارها؟ رحم و مروت که دارد. پس لابد کفگیرش بدجوری خورده ته دیگ» (دولت‌آبادی، ۱۳۸۶، ج. ۲/ص. ۳۰۶).

طبق روایت دولت‌آبادی، فقر و نیازمندی بخشی از افراد جامعه را به دست‌برد زدن به اموال مردم و راهزنی واداشته است. در رمان کلیدر می‌خوانیم که عده‌ای مردم فقیر را گرفتار و اموال آنان را به یغما می‌بردند. نبود امنیت اجتماعی یکی از نتایج منفی عدم تقسیم درست ثروت در میان طبقات گوناگون جامعه است. در رمان کلیدر، گل‌محمد با مشاهده این وضعیت درصدد تأمین خواسته‌های خود برمی‌آید و از آنجا که ثروتمندان را عامل پیدایی و تداوم چنین شرایطی می‌داند، به اموال آنان دست‌برد می‌زند. در این رویکرد عیاری، ثروتمندان با صفت «گاو نر» و درویشان با صفت «بره» شناخته می‌شوند و «بریدن گوشت از بغل گاو» امری تأییدشده و «بره‌کش بودن» منشی مذموم به حساب می‌آید. دیالوگی که میان شخصیت‌های داستان درمی‌گیرد، فراگیری این دیدگاه را در میان هواداران دوست‌محمد تشریح می‌کند: «برای چی سر راه مردم فقیر بیچاره را می‌گرفتی فقط؟ برای چی گوشت را از گرده گاو نر نمی‌بریدی؟! ... دوست‌محمد، گوشت را از گرده گاو می‌بریدی. دوست‌محمد، بره‌کش نبود» (دولت‌آبادی، ۱۳۸۴، ج. ۷/ص. ۱۶۲۳، ۱۷۱۱).

خشونت‌های خانگی که معمولاً از سوی مردان علیه زنان اعمال می‌شده است، در رمان‌های دولت‌آبادی دیده می‌شود. نبود قوانین حمایت از زنان در دوران گذشته و نیز، فراگیری فرهنگ مردسالار در جامعه سنتی ایرانی، زمینه‌ها و بسترهای لازم را جهت این خشونت‌ها فراهم می‌آورد. زنان به دلیل نگاه تحقیرآمیز شماری از مردان به آن‌ها و نیز، عدم خودباوری تن به خواری و خفت می‌دادند و هر نوع برخوردی نامطلوبی را

می‌پذیرفتند و به قضا و سرنوشت ربط می‌دادند. نویسنده در رمان جای خالی سلوچ به رفتار نادرست عباس (پدر خانواده) اشاره می‌کند که به جان دخترک خود می‌افتد و او را مورد ضرب و شتم قرار می‌دهد. اصطلاح «مثل حارث» در بازنمایی این موضوع تأثیر شگرفی داشته است. دولت‌آبادی با نظرداشت بن‌مایه‌ای ایدئولوژیک و دینی، سنگدلی پدر را به حارث شبیه می‌کند تا عمق فاجعه را در نگاه مخاطبان سنتی، بهتر جلوه دهد. «حارث کسی است که دو طفلان مسلم را در کوفه با کمال بی‌رحمی کشته است. از این رو، نام او برای اشخاص بی‌رحم و خون‌خوار به کار می‌رود» (امینی، ۱۳۸۹، ص. ۵۹۹). در رمان جای خالی سلوچ، این شباهت با هوشمندی از سوی دولت‌آبادی به کار گرفته شده است تا ماهیت عاملان خشونت علیه زنان را به خوبی نشان دهد: «هاجر به کنج اتاق خزید. عباس مثل حارث به طرفش رفت، رو به او ایستاد و تسمه‌اش را به زمین کوفت» (دولت‌آبادی، ۱۳۹۱، ص. ۷). همچنین، در رمان روزگار سپری‌شده مردم سالخورده، رفتارهای خشونت‌آمیز پدر خانواده در مواجهه با فرزندانش و پیامدهای منفی آن یعنی عدم امنیت روانی خانواده و گسست مناسبات میان اعضا با پدر، تشریح و بازنمایی شده است: «نه فقط نگرانی سامون که نگرانی نوران و سلیم هم ... این بود که پدرشان مثل حارث به اتاق فرو دود و با کوبش یک سیلی بر گونه گلی دخترک، فغان او را به آسمان برساند» (دولت‌آبادی، ۱۳۸۶، ج. ۲/ ص. ۱۸).

۲-۲. طبقه‌بندی ضرب‌المثل‌ها و کنایات با رویکرد «اخلاقی و تعلیمی»

اشاره به آموزه‌های اخلاقی و تعلیمی در رمان‌های دولت‌آبادی نمود دارد. اگرچه سوییۀ اصلی آثار داستانی او اخلاقی و اندرزی نیست، اما نویسنده همواره به این مسائل انسان‌ساز به صورت غیرمستقیم و ضمنی اشاره کرده و از یادکرد آن غافل نشده است. یکی از ابزارهای مؤثر در تحقق این هدف، استفاده از مثل‌ها و کنایات بوده است.

طبقه‌بندی درون‌مایه‌ای ضرب‌المثل‌ها و... رجبعلی صلاحی و همکاران

ظرفیت‌های رسانه‌ای این عناصر در انتقال ثقیل‌ترین مطالب اخلاقی در کوتاه‌ترین زمان، باعث شده است مفاهیم اخلاقی بسیاری در رمان‌های نویسنده بازنمایی شود و در اختیار مخاطبان قرار گیرد.

یکی از موضوعات اخلاقی، پرهیز از لجبازی و ستیزه‌جویی است. نویسنده با خلق شخصیت «نبی»، تشریح کنش‌های او و ذکر عبارت «اگر بگویم ماست سفید است، او می‌گوید سیاه است»، این رذیله اخلاقی را نکوهیده است: «نبی خیال می‌کرد ما بدی‌اش را می‌خواهیم. این بود که اگر ما می‌گفتیم ماست سفید است، او دو پاش را در یک کفش می‌کرد که نه، ماست سیاه است» (همان، ص. ۷۶).

موضوع دیگر، سازگاری میان کنش و نتیجه است. به این معنا که اگر آدمی در اندیشه رسیدن به هدفی است، باید اقداماتی متناسب انجام دهد. با نظرداشت این پیش‌فرض، انسانی که اهل ترس و ریاکاری باشد و از خود واقعی‌اش دور شود، قادر به تقویت شخصیتش نیست. مثل «می‌خواهد از جوی بگذرد و پایش هم تر نشود» در پرداختن به این موضوع بازگو شده است. امینی در توضیح این عبارت آورده است: «می‌خواهد کار خطرناک بکند و کم‌ترین آسیبی هم نبیند» (امینی، ۱۳۸۹، ص. ۶۴۶). هدف نویسنده از ذکر این مثل، تأکید بر این نکته است که اعضای جامعه زمانی می‌توانند به انسانی بهتر بدل شوند و زندگی مطلوب‌تری را تجربه کنند که ویژگی‌های منفی وجود خود همچون: ترس، دروغ‌گویی، ریاکاری و ... را کنار بگذارند و از منفعت‌طلبی و عافیت‌جویی صرف پرهیز کنند: «شماها ... ترسو، دروغ‌گو و دزد هستید. ریا می‌کنید و می‌خواهید جایی بخشید که آب زیرتان نرود. می‌خواهید از آب رد شوید، اما نعلتان تر نشود» (دولت‌آبادی، ۱۳۸۴، ج. ۱۰/ص. ۲۲۹۳).

محمود دولت‌آبادی در رمان روزگار سپری‌شده مردم سالخورده بار دیگر به این موضوع اخلاقی اشاره کرده است. از دید او، آدمی با توجه به کارهایی که انجام می‌دهد، دستاوردهایی را در چنته خواهد آورد. دولت‌آبادی به زندگی دشوار و

نامطلوب عبدوس در دوران کهن سالی اشاره می‌کند و شرایط کنونی را برآیند کنش‌های او در سال‌های جوانی می‌داند. زمانی که این فرد دارای قدرت بود و بر اعضای خانواده تسلط داشت، با کاربست هژمونی قهری و خشن با آن‌ها برخورد می‌کرد. ازاین‌رو، پایگاه خانوادگی خود را در دوران پیری ازدست داده و تنها شده است: «هرچند به عقیده من در اصل، خود عبدوس تقصیرکار بود و این چیزها نه فقط حشش بود که برایش کم هم بود. از قدیم گفته‌اند: هرچه بکاری همان را درو می‌کنی» (دولت‌آبادی، ۱۳۸۶، ج. ۱/ص. ۲۹۵).

محمود دولت‌آبادی به مخاطبان خود توصیه می‌کند که هرگز نگاهی ابرازی و منفعت‌طلبانه به افراد پیرامون خود نداشته باشند. ارتباط‌گیری با افراد دیگر تا زمانی که احساس نیاز وجود داشته باشد، امری نکوهیده و غیراخلاقی است. در رمان جای خالی سلوچ شرح حال یکی از شخصیت‌ها آمده است که چنین رفتاری را تجربه کرده و اینک در شرایط نامطلوبی به سر می‌برد: «تا محتاجش بودند، همه در او به چشم یک صنعتگر نگاه می‌کردند. به چشم کسی که از هر انگشتش کاری، هنری می‌چکید» (دولت‌آبادی، ۱۳۹۱، ص. ۱۲).

محمود دولت‌آبادی بر کیفیت کنش‌های انجام‌شده تأکید دارد. به این معنا که آدمی باید به کارهایی بپردازد که منافع معنوی و حتی دنیایی او را تضمین می‌کند و مانعی در برابر تحقق آن نیست. عبارت «تف سر بالا (بودن)» در معنای «هر کاری که ضرر به صاحبش بزند. هر عمل خلافی که نتیجه‌اش عاید عاملش بشود» (امینی، ۱۳۸۹، ص. ۱۹۵) این واقعیت فردی و اجتماعی را تبیین می‌کند. در بخشی از رمان روزگار سپری شده مردم سالخورده آمده است: «شما مثل خوبی دارید درباره تف سر بالا که من اگر تف می‌انداختم تو یقه خودم می‌افتاد» (دولت‌آبادی، ۱۳۸۶، ج. ۱/ص. ۴۷۰).

یکی از توصیه‌های اخلاقی محمود دولت‌آبادی در رمان روزگار سپری شده مردم سالخورده این است که هرگز در امور دیگران دخالت نکنند و به مسائل حاشیه‌ای که

طبقه‌بندی درون‌مایه‌ای ضرب‌المثل‌ها و... رجبعلی صلاحی و همکاران

ارتباطی به آنان ندارند، نپردازند. عبارت «سر کسی برای کاری درد کردن»، شرح حال کسانی است که از این قاعده اخلاقی عدول می‌کنند و از اصلاح وضعیت زندگی خود غافل می‌شوند: «مردم خودشان این کار را می‌کنند. سرشان برای غیبت کردن و حرف زدن از چیزهایی که به آن‌ها مربوط نیست، درد می‌کند» (همان، ص. ۴۹۷).

مبارزه با ریاکاری در فضای آن روزهای ایران، یکی از اصول بنیادی اخلاقی در رمان‌های دولت‌آبادی بوده است. او در این داستان‌ها زبان به اعتراض می‌گشاید و دولت و وابستگان به آن را نکوهش می‌کند. از دید نویسنده، دور شدن آدمی از خود واقعی به منزله افول شخصیت انسانی وی است. کسانی که با ریاکاری در پی تحقق اهداف خود هستند و از هیچ اصل مشخصی پیروی نمی‌کنند، شایسته احترام نیستند. عبارت «یا زنگی زنگ یا رومی روم» به معنای «جازم و پابرجای بودن بر یک عقیده» (دهخدا، ۱۳۷۴، ذیل مدخل) این مفهوم را تبیین می‌کند. شخصیت گل‌محمد در رمان کلیدر، نماد افراد یک‌رنگ است. او از ریاکاری‌های ابنای زمانه بیزار است و همواره با این شاخصه ضد اخلاقی مبارزه می‌کند: «گل‌محمد تاب تزویر نداشت. نه در داد و ستد، که در دوستی و دشمنی چنین بود. یا رومی روم، یا زنگی زنگ» (دولت‌آبادی، ۱۳۸۴، ج. ۴/ص. ۱۰۰۲).

محمود دولت‌آبادی را باید نویسنده‌ای منتقد نسبت به شرایط اجتماع به حساب آورد. او در رمان‌های خود، پلشتی‌های اخلاقی را با خلق شخصیت‌های متنوع انعکاس داده و کیفیت کنش، گفتار و اندیشه این گروه را تشریح کرده است. در برابر، شخصیت‌های مطلوب در آثار او کم نیستند. دولت‌آبادی با ایجاد این تقابل آگاهانه در متن، مخاطب را در موقعیتی قرار داده که گویی شاهد ستیز اخلاق و ضد اخلاق است. او از این طریق فضایی مقایسه‌ای در ذهن مخاطب پدید آورده است تا او قادر به

تشخیص و ممیزگذاری میان نیک و بد شود. نویسنده به شرایط نامطلوب اخلاقی مردمی اشاره می‌کند که دروغ را به‌عنوان شاخصه‌ای در زندگی روزمره خود جای داده‌اند و از بازگو کردن سخن راست گریزان هستند: «این مردمی که من می‌شناسم تا دروغ در چپته داشته باشند، حرف راست خرج نمی‌کنند. شما در این باره می‌گویید که یک روده راست تو شکمشان ندارند» (دولت‌آبادی، ۱۳۸۶، ج. ۱/ص. ۴۷۳).

۲-۳. طبقه‌بندی ضرب‌المثل‌ها و کنایات با رویکرد «سیاسی»

سیاست را باید یکی از سویه‌های اصلی رمان‌های دولت‌آبادی دانست. تا آنجا که پرداختن به آثار داستانی او بدون درنظر گرفتن ویژگی‌های سیاسی آن، امری نادرست خواهد بود. بخش مهمی از ژرف‌ساخت و روساخت اندیشه‌های نویسنده با مسائل سیاسی گره خورده است و نمی‌توان از این مهم چشم‌پوشی کرد. فضای سیاسی ایران در زمان خلق بسیاری از آثار دولت‌آبادی همراه با اختناق و سرکوب بوده است. از این رو، به‌کار گرفتن زبان صریح در بازنمایی نقدها با خطرات بسیاری همراه بوده است. در نتیجه، دولت‌آبادی از تکنیک‌های ادبی و زبانی دوپهلوی استفاده کرده است تا ضمن تقویت ابعاد زیبایی‌شناسانه آثارش، اغراض انتقادی خویش را شرح دهد. کاربست مثل‌ها و کنایه‌ها در این زمینه اثری مطلوب داشته است.

در رمان کلیدر که می‌توان آن را دارای پیش‌زمینه‌های سیاسی برجسته‌ای دانست، نقدهای متعددی به حاکمیت وارد شده است. شماری از شخصیت‌های حاضر در این رمان سعی می‌کنند فضای تک‌صدای موجود را برهم بزنند و طرحی نو دراندازند. به این دلیل با تعقیب و تهدید نیروهای امنیتی وقت مواجه می‌شوند. البته که این افراد در میان طبقات معمولی جامعه از محبوبیت خاصی برخوردارند، زیرا با این شخصیت‌ها هم‌ذات‌پنداری می‌کنند و تحقق آمال خود را — که رهیدن از یوغ ستم از آن جمله است

طبقه‌بندی درون‌مایه‌ای ضرب‌المثل‌ها و... رجبعلی صلاحی و همکاران

— از طریق چنین افرادی امکان‌پذیر می‌دانند. عبارت «آب از سر گذشتن» به معنی «به منتها رسیدن بدبختی» (دهخدا، ۱۳۷۴، ذیل مدخل) در رمان *کلیدر* بیانگر روحیه دلاورانه یکی از شخصیت‌ها برای تقابل با هژمونی حاکمیتی است که از دید او (و البته راوی) گرگ‌صفت و درنده‌خوی هستند: «نه عمو جان، نه! به گرگ رحم می‌کنی، ستم به گوسفند می‌شود، نه! من نمی‌گذارم این مرحله زنده بماند! آب از سر ما گذشته دیگر» (دولت‌آبادی، ۱۳۸۴، ج. ۵/ص. ۱۲۴۴).

شقاوت و بی‌رحمی نیروهای امنیتی از جمله موضوعات سیاسی است که در آثار محمود دولت‌آبادی دیده می‌شود. او که از نزدیک شاهد بسیاری از سختگیری‌های حکومت وقت در برابر معترضان بوده است، این واقعیت اجتماعی و سیاسی را در رمان *روزگار سپری‌شده* مردم *سالخورده* بازتاب داده است. نویسنده با ذکر عبارت «جای سوزن انداختن نبودن» که برای «نمودن شلوغی و ازدحام و فشردگی جمعیت» (شهری، ۱۳۸۱، ص. ۲۲۸) به کار می‌رود، بخشی از جنایات حاکمیت علیه معترضان سیاسی را آشکار کرده است: «جای سوزن‌انداز نبود و تا چشم کار می‌کرد جماعت پیراهن سیاه بود که دنبال جنازه می‌رفت» (دولت‌آبادی، ۱۳۸۶، ج. ۲/ص. ۳۷۳).

اشاره به سیستم ارباب - رعیتی و پیامدهای منفی آن به‌ویژه فقیرتر شدن دهقانان یکی از موتیف‌های رمان‌های دولت‌آبادی محسوب می‌شود. او شخصیت‌هایی را خلق می‌کند و پرورش می‌دهد که از طبقات فرودست جامعه هستند و با کار کردن در زمین‌های اربابان، زندگی خود را می‌گذرانند. توصیف‌های نویسنده نشان می‌دهد که این گروه از ابتدایی‌ترین حقوق انسانی بی‌بهره بودند و هیچ تناسبی میان کاری که انجام می‌دادند با حق‌الزحمه‌ای که دریافت می‌کردند، وجود نداشت. یکی از دلایل اصلی بروز این وضعیّت نامطلوب، مناسبات اقتصادی حاکمیت با ارباب‌ها بوده است. به این

معنا که دولت خراج بسیاری از اربابان دریافت می‌کرد و در برابر، آن‌ها را در برخورد با رعیت آزاد می‌گذاشت. ارباب‌ها نیز برای جبران خراج گزاف، حقوق دهقانان را ضایع و به بدترین شکل با آن‌ها برخورد می‌کردند. در این چرخه فسادانگیز، دهقانان بیشترین فشار جسمی، روحی و مالی را تاب می‌آوردند. عبارت «در هفت آسمان یک ستاره نداشتن» که به معنی «نهایت درویشی است» (دهخدا، ۱۳۷۴، ذیل مدخل) و دولت‌آبادی در رمان جای خالی سلوچ به کار گرفته، بازنماینده شرایط تبعیض‌آمیز و اسفناکی است که در سیاست‌های نادرست حاکمیت وقت ریشه دارد: «هرچه بود که بازار کربلایی دوشنبه کساد شده بود؛ چون چشم‌های خرده‌مالک به دست دولت بود و برای کربلایی دوشنبه می‌ماندند آدم‌هایی که در هفت آسمان یک ستاره هم نداشتند» (دولت‌آبادی، ۱۳۹۱، ص. ۳۳۸).

فضای امنیتی حاکم بر جامعه و نبود آزادی‌های اصلی، آثار منفی بسیاری بر اعضای آن جامعه باقی می‌گذارد. ازجمله اینکه هر فرد برای بقای خود تلاش می‌کند و برای تحقق این خواسته، انسانی‌های پیرامون خود را زیر پا می‌گذارد. عبارت «یک کلاغ را چهل کلاغ کردن» که از سوی دولت‌آبادی به کار گرفته شده است، این موضوع را تشریح می‌کند. او در رمان روزگار سپری‌شده مردم سالخورده به بازنمایی سبک زندگی مردمی می‌پردازد که برای حذف فیزیکی و معنوی یکدیگر زمینه‌سازی می‌کنند و در این راستا از هیچ اقدامی فروگذار نمی‌کنند. جالب این است که غالب تهمت‌ها سویه‌ای سیاسی دارد: «آن‌ها بودند که یک کلاغ را چل کلاغ می‌کردند تا بتوانند برایم پاپوش درست کنند» (دولت‌آبادی، ۱۳۸۶، ج. ۱/ص. ۱۲۵).

بی‌تفاوتی سیاسی از موضوعات منعکس در رمان روزگار سپری‌شده مردم سالخورده است. درواقع، نوعی سرخوردگی سیاسی از طبقه حاکمیت دیده می‌شود که

طبقه‌بندی درون‌مایه‌ای ضرب‌المثل‌ها و... رجبعلی صلاحی و همکاران

به گسست اجتماعی میان حاکمیت و مردم عادی منجر شده است. در این شرایط، مردم خود را از بدنه حکومت جدا می‌دانند و هیچ قرابتی با آن احساس نمی‌کنند. پیامد فراگیری چنین نگاهی، منفعت‌طلبی صرف و تأمین خواسته‌های شخصی است که می‌تواند بنیادهای اجتماعی را با معضلات عدیده‌ای مواجه کند. عبارت «نه سر پیاز، نه ته پیاز» که به معنی «داخل یا منتفع نبودن در هیچ امری» (دهخدا، ۱۳۷۴، ذیل مدخل) است و از زبان یکی از شخصیت‌های رمان بازگو می‌شود، واخوردگی سیاسی اکثریت جامعه را بازنمایی می‌کند: «ما نه سر پیازیم و نه ته پیاز. سرت را بدزد تا بگذرد این موج نکبت!» (دولت‌آبادی، ۱۳۸۶، ج. ۲/ص. ۲۲۲).

۳. نتیجه

در تحقیق حاضر، محتوای ضرب‌المثل‌ها و کنایات مندرج در رمان‌های کلیدر، جای خالی سلوچ و روزگار سپری‌شده مردم سالخورده طبقه‌بندی و کاویده شده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که یکی از ویژگی‌های این عناصر در آثار یادشده استفاده از مفاهیم دینی و ایدئولوژیک است، زیرا این مفاهیم عامیانه در میان لایه‌های سطح پایین جامعه به‌ویژه عوام مقبولیت بیشتری دارد و مخاطبانی از این دست با آن ارتباط بهتری برقرار می‌کنند. شخصیت‌های رمان‌ها غالباً به این بخش از جامعه تعلق دارند و استفاده از عناصر دینی در مثل‌ها و کنایه‌ها، شخصیت‌ها را در نگاه خواننده باورپذیرتر می‌کند. کنایه یکی از صور خیال است که دولت‌آبادی به قدر نیاز از آن بهره جسته است که همه کنایات وی از نوع ایما و آسان‌فهم است. همچنین، دولت‌آبادی با توجه به ظرفیت‌های متن‌تولیدی و نیز، تحت‌تأثیر لهجه سبزواری، گاهی تغییراتی در سطح لفظی شماری از مثل‌ها و کنایه‌ها به‌وجود آورده است، بدون آنکه در حوزه معنا دگردیسی‌هایی پدیدار شود. این مهم را باید یکی از نوآوری‌های نویسنده به‌حساب

آورد. برجسته بودن سویه‌های «اجتماعی و فرهنگی»، «اخلاقی و تعلیمی» و «سیاسی» در مثل‌ها و کنایات رمان‌های یادشده نشان از اهمیت «من» اجتماعی در منظومه فکری دولت‌آبادی و باور وی به رسالت ادبی عامیانه دارد. مصداق‌های اجتماعی و فرهنگی که نویسنده از طریق کاربست مثل و کنایه در رمان‌ها ذکر کرده، عبارت است از: نگاه ابزاری مردان به زنان؛ نگاه نابرابر افراد عوام جامعه به زن و مرد؛ ضدفرهنگ چاپلوسی و تملق؛ نبود مناسبات مطلوب میان افراد؛ بی‌اعتباری قانون در مناسبات اجتماعی و فردی؛ فقر و نبود امکانات رفاهی؛ کلاهبرداری و پیدایی بی‌اعتمادی در جامعه؛ عدم تقسیم درست در جامعه؛ نقد سیستم ارباب - رعیتی؛ راهزنی و نبود امنیت اجتماعی؛ خشونت‌های خانگی علیه زنان. در ارتباط با مصداق‌های اخلاقی و تعلیمی که با استفاده از مثل و کنایه بازنمایی شده است، می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد: پرهیز از لجبازی و ستیزه‌جویی؛ سازگاری میان کنش و نتیجه؛ نفی نگاه ابزاری و منفعت‌طلبانه به دیگران؛ انجام هدفمند کارها؛ عدم دخالت در امور دیگران؛ نفی ریاکاری؛ نکوهش دروغ‌گویی. مسائل سیاسی هم در رمان‌های دولت‌آبادی نمود داشته است. نویسنده با بهره‌گیری از ظرفیت‌های کنایه و مثل به موضوعاتی چون: عدم سازش با ستمکاری حاکمیت وقت، شقاوت و آدم‌کشی نیروهای امنیتی حاکمیت وقت، تلاش حاکمیت وقت در مانایی سیستم نامطلوب ارباب - رعیتی، فضای خفقان سیاسی، و بی‌تفاوتی سیاسی در بین مردم جامعه اشاره کرده است. با مطالعه سه رمان و استخراج حدود ۳۵۰ مورد کنایه و ضرب‌المثل از آن‌ها، نتایج جالب‌توجهی حاصل شد که از لحاظ تعداد، ضرب‌المثل‌ها بیش از کنایه‌ها بودند. دویست مورد ضرب‌المثل و ۱۵۰ مورد کنایه بوده است که ذکر تمام موارد در گنجایش مقاله حاضر نبود. بنابراین به ذکر مختصر آن بسنده شده است.

طبقه‌بندی درون‌مایه‌ای ضرب‌المثل‌ها و... رجبعلی صلاحی و همکاران

جدول ۱. طبقه‌بندی درون‌مایه‌ای ضرب‌المثل‌ها و کنایات در رمان‌های کلیدر، جای خالی

سلوچ و روزگار سپری‌شده مردم سالخورده

Table 1: The Thematic Classification of Proverbs and Ironies in Kelidar, Missing Salouch, and The Passed Days of Old People

مصادق‌ها	محتوای ضرب‌المثل‌ها و کنایات
نگاه ابزاری مردان به زنان - نگاه نابرابر مردم عوام جامعه به زن و مرد - ضدفرهنگ چاپلوسی و تملق - نبود مناسبات مطلوب میان افراد - بی‌اعتباری قانون در مناسبات اجتماعی و فردی - فقر و نبود امکانات رفاهی - کلاهبرداری و پیدایی بی‌اعتمادی در جامعه - عدم تقسیم درست در جامعه - نقد سیستم ارباب - رعیتی - راهزنی و نبود امنیت اجتماعی - خشونت‌های خانگی علیه زنان.	۱. اجتماعی و فرهنگی
پرهیز از لجبازی و ستیزه‌جویی - سازگاری میان کنش و نتیجه - نفی نگاه ابزاری و منفعت‌طلبانه به دیگران - انجام هدفمند کارها - عدم دخالت در امور دیگران - نفی ریاکاری - نکوهش دروغ‌گویی.	۲. اخلاقی و تعلیمی
عدم سازش با ستمکاری حاکمیت وقت - شقاوت و آدم‌کشی نیروهای امنیتی حاکمیت وقت - تلاش حاکمیت وقت در مانایی سیستم نامطلوب ارباب - رعیتی - فضای خفقان سیاسی - بی‌تفاوتی سیاسی در بین مردم جامعه.	۳. سیاسی

منابع

اسدی، ز. (۱۳۹۴). بررسی و تحلیل فرهنگ عامه در رمان‌های برجسته محمود دولت‌آبادی (کلیدر، روزگار سپری‌شده مردم سالخورده و جای خالی سلوچ). پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی. اهواز: دانشگاه شهید چمران.

- امینی، ا.ق. (۱۳۸۹). فرهنگ عوام. تهران: مازیار.
- براهنی، ر. (۱۳۸۰). طلا در مس. ج ۳. تهران: زریاب.
- تمیم‌داری، ا. (۱۳۹۰). فرهنگ عامه. تهران: مهکامه.
- چهل‌تن، ا.ح.، و فریاد، ف. (۱۳۸۰). ما هم مردمی هستیم. تهران: چشمه.
- داوودیگی، ن.، کی‌منش، ع.، و دانشگر، آ. (۱۳۹۶). بررسی و طبقه‌بندی مثل‌ها در جلد سوم و چهارم کلیدر. تحقیقات تمثیلی در زبان و ادب فارسی، ۹ (۳۳)، ۲۰-۴۱.
- دولت‌آبادی، م. (۱۳۸۴). کلیدر. تهران: فرهنگ معاصر.
- دولت‌آبادی، م. (۱۳۸۶). روزگار سپری‌شده مردم سالخورده. تهران: چشمه.
- دولت‌آبادی، م. (۱۳۹۱). جای خالی سلوچ. تهران: چشمه.
- دهخدا، ع.ا. (۱۳۷۴). امثال و حکم. تهران: امیرکبیر.
- ذوالفقاری، ح. (۱۳۹۲). فرهنگ بزرگ ضرب‌المثل‌های فارسی. تهران: نشر علم.
- شاملو، ا. (۱۳۵۷). کتاب کوچ. تهران: مازیار.
- شکورزاده، ا. (۱۳۷۲). ده هزار مثل فارسی و بیست و پنج هزار معادل آن‌ها. مشهد: آستان قدس رضوی.
- شمیسا، س. (۱۳۹۰). بیان. تهران: میترا.
- شهرزاد، ک. (۱۳۸۲). رمان درخت هزار ریشه. ترجمه آ. حسین‌زاده. تهران: معین.
- شهری، ج. (۱۳۸۱). قند و نمک (ضرب‌المثل‌های تهرانی به زبان محاوره). تهران: معین.
- میرصادقی، ج. (۱۳۶۰). ادبیات داستانی، قصه، داستان کوتاه، رمان. تهران: آسمان.

References

- Amini, A. (1989). *Folk culture*. Maziar.
- Asadi, Z. (2016). *Analyzing the folk culture in a selected novels of Mahmoud Dowlatabadi: Kaleydar, The passed days of old people, missing Salouch*. MA thesis of Persian language and literature, Shahid Chamran University of Ahvaz, Iran
- Baraheni, R. (2002). *Gold in copper*. Zaryab.
- Cheheltan, A., & Faryad, F. (202). *We are some people*. Cheshmeh.

- Davoudbeigi, N., Keymanesh, A., & Daneshgar, A. (2018). Analyzing and categorizing the proverbs in the third and fourth volumes of Kaleydar. *Research in Persian Language and Literature*, 9(33), 20-41.
- Dehkhoda, A. (1996). *Proverbs*. Amirkabir.
- Dowlatabadi, M. (2006). *The passed days of old people*. Cheshmeh.
- Dowlatabadi, M. (2012). *Missing Salouch*. Cheshmeh.
- Mirsadeghi, J. (1982). *Fiction: short story and novel*. Aseman.
- Samimdari, A. (2012). *Folk culture*. Mahkameh.
- Shahparrad, K. (2004). *A thousand root three* (translated into Farsi by Azin Hosseinzadeh). Moin.
- Shahri, J. (2003). *Sugar and salt: some Tehranian proverbs*. Moin.
- Shakourzadeh, E. (1994). *Ten thousand Persian proverbs and 25000 equivalents*. Astan Ghods Razavi.
- Shamisa, S. (2012). *Speech*. Mitra.
- Shamlou, A. (1979). *Book of the alley*. Maziar.
- Zolfaghari, H. (2014). *Dictionary of Persian proverbs*. Nashre Elm.

